

Adam Kądziela*

Młodzi wyborcy jako kluczowy elektorat dla wyborczego sukcesu – analiza wyników wyborów prezydenckich i parlamentarnych w latach 2015–2023

Young Voters as a Key Electorate for Electoral Success – Analysis of the Results of the Presidential and Parliamentary Elections in 2015–2023

Słowa kluczowe: partycypacja, wybory, młodzi, demografia

Key words: participation, elections, youth, demography

Abstrakt: Frekwencja wyborcza wśród młodych Polek i Polaków w wyborach prezydenckich i parlamentarnych w latach 2015–2023, w porównaniu z frekwencją odnotowaną w wyborach powszechnych przeprowadzonych przed 2015 r., znacznie wzrosła. W wyborach prezydenckich w 2020 r. wyniosła 67,2%, a w wyborach parlamentarnych w 2023 r. aż 68,8%. Jednocześnie, w okresie od 2015 do 2023 roku odnotowano znaczny – bo blisko 1,5-milionowy – spadek liczby ludności w tej grupie społecznej. Przedmiotem artykułu jest analiza potencjału i siły wpływu najmłodszego elektoratu na wyniki wyborów powszechnych w świetle teorii pokoleń, teorii podziałów społecznych, a także uwarunkowań demograficznych i danych empirycznych dotyczących wyborów prezydenckich w 2015 i 2020 r. oraz wyborów parlamentarnych w 2019 i 2023 r. Mimo spadającej liczebności, młodzi wyborcy mogą mieć kluczowe znaczenie dla wyniku wyborów i istotny wpływ na kształt sceny politycznej.

Abstract: Voter turnout among young Polish women and men in the presidential and parliamentary elections in 2015–2023 increased significantly compared to the turnout in the general elections held before 2015. In the 2020 presidential election it was 67.2%, and in the 2023 parliamentary election it was as high as 68.8%. At the same time, in the period from 2015 to 2023 there was a significant – almost 1.5 million – decline in the population

* ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4897-8393>; dr, Katedra Socjologii Polityki i Marketingu Politycznego Wydziału Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego. E-mail: adam.kadziela@uw.edu.pl.

of this social group. The subject of the article is analysis of the potential and strength of the influence the youngest electorate has on the results of general elections in the light of the generation theory, the theory of social divisions, as well as demographic conditions and empirical data on the presidential elections in 2015 and 2020 and the parliamentary elections in 2019 and 2023. Despite the decrease in the number of young voters, this group remains able to determine the outcome of the elections and significantly influence the shape of the political scene.

Wstęp

Analiza potencjału wyborczego oraz siły wpływu najmłodszego elektoratu na wynik wyborów jest ważna z politologicznego punktu widzenia, ponieważ dostarcza wiedzy na temat źródeł wyborczego sukcesu w warunkach polaryzującego się krajobrazu politycznego i zmian demograficznych. To także cenny punkt wyjścia do pogłębionej refleksji na temat znaczenia skutecznych mechanizmów mobilizacji młodych Polaków, a także wykształcania proobywatelskich postaw na wczesnym etapie socjalizacji politycznej.

Od 2015 r. zaobserwować możemy dwa zachodzące równolegle zjawiska, tj. systematyczny spadek populacji w grupie wyborców do 29. roku życia oraz jednocześnie wzrost aktywności wyborczej wśród tych osób. Wpływ młodych Polaków na wynik wyborów i kształt sceny politycznej może okazać się decydujący, w szczególności w sytuacji wyrównanej rywalizacji między poszczególnymi ugrupowaniami lub kandydatami. Uchwycenie owego wpływu jest celem artykułu. Pierwszym punktem w realizacji tego celu jest scharakteryzowanie młodzieży na tle ogółu wyborców. W kolejnym kroku, rozważania zostaną uzupełnione o kontekst teorii pokoleń, teorii podziałów społecznych oraz uwarunkowań demograficznych. Odpowiednia operacjonalizacja pojęć i założenia teoretyczne będą stanowiły podstawę dla analizy danych empirycznych dotyczących wyborów prezydenckich w 2015 i 2020 r. oraz wyborów parlamentarnych w 2019 i 2023 r.

Na potrzeby tych analiz w artykule za młodych Polaków uznane zostały osoby w wieku od 18. do 29. roku życia. Uzasadnieniem dla takiego założenia jest przyjęta perspektywa metodologiczna w badaniach społecznych, w szczególności w realizowanych przez ośrodek badań IPSOS badaniach *exit poll* i *late poll*. Analiza tych danych umożliwia porównanie aktywności i preferencji wyborczych młodych Polaków na tle pozostałych grup wyborczych, ale również dokonanie oceny potencjału siły i wpływu tej grupy na finalny wynik wyborów.

Cel analizy

Nadrzędnymi celami artykułu jest analiza wpływu młodych Polaków (18–29 l.) na wynik wyborów powszechnych w Polsce oraz ukazanie zjawiska zmienności preferencji i zachowań wyborczych najmłodszych wyborców na tle pozostałych grup wyborców. Analiza obejmuje zagadnienia związane z poziomem frekwencji wyborczej, preferencjami politycznymi, ale także z oceną potencjału wyborczego najmłodszej grupy wyborców w kontekście zmian demograficznych i różnic pokoleniowych.

W artykule podjęta została próba odpowiedzi na pytania o to, czy i w jakim stopniu młodzi wyborcy, pomimo ich malejącej liczebności w strukturze dorosłej populacji Polaków, mogą wpłynąć na wynik wyborów i przesądzić o sukcesie poszczególnych kandydatów lub ugrupowań, ale także czy mogą pośrednio wpłynąć na dynamikę zmian politycznych i kształt sceny politycznej.

Praca realizuje też szereg dodatkowych celów o charakterze poznawczym i praktycznym, związanych m.in. z przybliżeniem założeń metodologicznych i teoretycznych dotyczących badania partycypacji wyborczej młodych Polaków i politycznych konsekwencji trendów demograficznych. Dodatkowym celem jest analiza potencjału mobilizacyjnego elektoratu młodych Polaków – także w kontekście znaczenia nawykowego głosowania oraz traktowania procesu budowania przez ugrupowania polityczne poparcia wśród młodych wyborców jako formy inwestycji w swój elektorat na przyszłość.

Pytania i hipotezy badawcze

Czy młodzi wyborcy mogą mieć rozstrzygający wpływ na wynik wyborów? Stawianemu w artykule pytaniu towarzyszy pogłębiona refleksja, znajdująca wyraz w innych pytaniach dotyczących zmiany postaw i preferencji w grupie najmłodszych wyborców na przestrzeni lat 2015–2023, poziomu mobilizacji i partycypacji wyborczej młodych Polaków w wyborach prezydenckich i parlamentarnych w latach 2015–2023, znaczenia malejącego udziału najmłodszych wyborców w dorosłej populacji w kontekście równolegle rosnącej frekwencji wyborczej, odmiennych preferencji młodych wyborców w porównaniu do innych grup wyborców, większej skłonności młodych Polaków do głosowania na ugrupowania, które nie rządzą, a także wpływu mobilizacji lub demobilizacji młodego elektoratu na wyborczy rezultat w warunkach silnej polaryzacji i wyrównanej rywalizacji.

Kluczowe z punktu widzenia poszukiwania odpowiedzi na powyższe pytania i refleksje jest zweryfikowanie prawdziwości hipotez.

- H1: Pomimo malejącej liczby młodych Polaków w strukturze dorosłej populacji, ich rosnąca aktywność wyborcza powoduje, że są oni istotnym elektoratem dla wyborczego rozstrzygnięcia.
- H2: Najmłodszy elektorat charakteryzuje się większą zmiennością preferencji wyborczych niż wyborcy z pozostałych kohort wiekowych.
- H3: Zmiany polityczne i ich dynamika mogą być warunkowane postawami wyborczymi młodych Polaków, którzy chętniej głosują na ugrupowania anty-establishmentowe.

Założenia metodologiczne

Analiza wpływu młodych wyborców na wyniki wyborów powszechnych w Polsce w latach 2015–2023 została przeprowadzona w oparciu o podejście ilościowe, analizę danych empirycznych oraz ramy teoretyczne odnoszące się do teorii pokoleń Karla Mannheima, teorii podziału społeczno-politycznego (*cleavage theory*), czy ukształtowanymi w ostatnich latach podejściami związanymi z nawykowym głosowaniem i zmiennością elektoratu. To z kolei umożliwiło w kolejnym kroku na scharakteryzowanie grupy badawczej, ukazanie jej preferencji i zaangażowania wyborczego na tle ogółu wyborców.

Zdefiniowanie, w ślad za metodologią stosowaną przez ośrodek badania opinii publicznej IPSOS, młodych Polaków jako kohortę wiekową od 18. do 29. roku życia, umożliwiło w kolejnym kroku na przeprowadzenie analizy ilościowej danych empirycznych z Państwowej Komisji Wyborczej, Głównego Urzędu Statystycznego oraz ośrodka IPSOS, realizującego badania *exit poll* i *late poll*. Analiza objęła lata 2015–2023, w których przeprowadzone zostały dwukrotnie wybory prezydenckie (2015, 2020) oraz dwukrotnie wybory parlamentarne (2019, 2023).

Dodatkowo, aby możliwe było sparametryzowanie siły wpływu najmłodszych wyborców na wyniki wyborów, dokonano obliczenia wyniku iloczynu frekwencji wyborczej w danych wyborach i odsetka młodych w dorosłej populacji w danym roku. Uzyskany wynik – wskaźnik siły wyborczej młodego pokolenia – umożliwia nie tylko analizę porównawczą w latach 2015–2023, ale także weryfikację hipotezy o kluczowej roli młodych wyborców, pomimo ich malejącej liczebności.

Założenia teoretyczne

W 1928 r. węgierski socjolog Karl Mannheim wprowadził do nauk społecznych teorię pokoleń, czyniąc pokolenie jedną z kategorii analizy socjolo-

gicznej. W kontekście definiowania pokolenia wskazywał on na fundamentalne znaczenie wspólnych doświadczeń historycznych i socjalizacyjnych. Ta wspólnota przeżyć „predysponuje jednostki do pewnego charakterystycznego sposobu myślenia i doświadczenia oraz charakterystycznego typu historycznie istotnego działania”¹. Klasyczne ujęcie pokolenia było cennym punktem odniesienia dla analiza realizowanych w kolejnych latach, także w krajowej politologii. Jak wskazuje Witold Wrzesień: „pokolenia i bliskie generacje (międzypokolenia) kształtują się w efekcie przeobrażeń wzorów i warunków socjalizacji, które są wyprowadzane tutaj bezpośrednio z procesu zmiany społecznej”².

Socjalizacja polityczna starszych pokoleń w Polsce odbywała się w realiach, które wpisują się w główne założenia zaproponowanej w 1967 r. przez Seymoura Martina Lipseta i Steina Rokkana klasycznej teorii podziałów społecznych (*cleavage theory*), obejmującej napięcia centro-peryferyjne między scentralizowanym państwem a społecznościami peryferyjnymi, spory o rolę religii w życiu publicznym, czy konflikty ekonomiczne na tle pochodzenia klasowego³. Z tą jednak różnicą, że ze względu na systemowe uwarunkowania, podziały te przed 1989 r. mogły oddziaływać na system partyjny w Polsce w istocie w ograniczonym stopniu. Tym samym sformułowana przez nich hipoteza o zamrożeniu strukturalnych konfliktów społecznych w systemach partyjnych nie znajduje pełnego zastosowania w polskim kontekście. Mimo to, w czasach podziałów społecznych zogniskowanych wokół klas, religii, czy pochodzenia, Polacy nabywali wiedzę polityczną oraz postawy, które zbudowały fundament dla reprodukowanych w kolejnych latach podziałów światopoglądowych i społecznych, które do dziś są obecne w przestrzeni publicznej i oddziałują na system partyjny. Socjalizowane w epoce silnej polityki podziału starsze pokolenia, są stopniowo zastępowane przez nowe pokolenia, które nie dziedziczą bezpośrednio wzorców tożsamości politycznych i przejawiają odmienne wzorce zachowań, które zostały ukształtowane pokoleniowo. „Rozluźnienie więzi między strukturą społeczną, orientacjami ideologicznymi i zachowaniami wyborczymi można postrzegać jako stopniowy proces, w którym kluczową rolę odgrywa wymiana

¹ K. Mannheim, *The problem of generations*, [w:] P. Kecskemeti (red.), *Essays on the Sociology of Knowledge by Karl Mannheim*, Routledge & Kegan Paul, New York 1952, s. 291, <https://marcuse.faculty.history.ucsb.edu/classes/201/articles/27MannheimGenerations.pdf> (26.03.2025).

² W. Wrzesień, *Wybrane problemy międzypokoleniowej transmisji kultury młodzieżowej*, [w:] *Roczniki Socjologii Rodziny*, Instytut Socjologii UAM, Poznań 1998, s. 183.

³ S. M. Lipset, S. Rokkan, *Cleavage structures, party systems, and voter alignments: an introduction*, [w:] S. M. Lipset, S. Rokkan (red.), *Party Systems and Voter Alignments*, The Free Press, New York 1967, s. 10–14.

pokoleniowa”⁴. Proces ten prowadzi do powstania nowych osi politycznego sporu, które mogą determinować aktywność i preferencje wyborcze poszczególnych grup wyborców. Zwraca na to uwagę także Ronald Inglehart w pracy *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*, pisząc o procesie międzypokoleniowej zmiany w wartościach oraz postmaterialistycznych wartościach młodszych pokoleń, które socjalizowane są w warunkach pokoju i dobrobytu. Z ich punktu widzenia cenione bardziej od wartości materialnych są wartości związane z „wyrażaniem siebie i jakością życia”⁵, co wpływa także na ich bardziej liberalne⁶, odmienne od starszych pokoleń postawy i preferencje polityczne.

Powyższe rozważania prowadzą do wniosku, że różnice między pokoleniami mogą być uznane za odrębną oś konfliktu politycznego, a nowe pokolenia, wchodzące w dorosłość w innych uwarunkowaniach społecznych i gospodarczych, mogą w odmienny sposób kształtować scenę polityczną, mobilizując się wokół partii niebędących u władzy, stając się jednocześnie kołem zamachowym zmiany. Co istotne, „zmiany wyborcze wśród młodych wyborców mogą przenieść się na starszych obywateli, a wpływ młodych wyborców na zmienność wyborczą może być większy niż sugeruje ich stosunkowo niewielka liczba (...). Młodych wyborców można zatem postrzegać jako awangardę zmienności wyborczej, która może torować drogę starszym obywatelom, będąc pierwszymi, którzy odkrywają i przyjmują nowe rozwiązania wyborcze”⁷.

Zaproponowane podejścia teoretyczne pozwalają przyjąć młodych wyborców za przedmiot zainteresowania badawczego oraz zdefiniować ich nie tylko przez pryzmat cech psychospołecznych, ale także przez pryzmat wspólnych doświadczeń i wzorów myślenia, które zostały ukształtowane w toku przemian społecznych, gospodarczych i ustrojowych oraz cech socjodemograficznych. Zgodnie ze stosowaną praktyką badawczą ośrodków analitycznych, m.in. IPSOS, który w badaniach *exit poll* i *late poll* wyróżnia tę kohortę wiekową jako odrębny segment analizy, w artykule przyjęto, że przedmiotem analizy będą osoby od 18 do 29 lat. Mając na uwadze fakt, że wpływ tej grupy wyborców na wynik wyborów będzie analizowany w kontekście wyborów powszechnych, które odbyły się w 2015 r., 2019 r., 2020 r. i 2023 r., a także odwołując się do zaproponowanych przez Błażeja Przybylskiego etykiet pokoleniowych

⁴ W. Brug, S. Kritzing, *Generational differences in electoral behavior*, «Electoral Studies» 2012 vol. 31(2), s. 245–249.

⁵ R. Inglehart, *Modernization and postmodernization: cultural, economic, and political change in 43 societies*, Princeton University Press, New Jersey 1997, s. 4.

⁶ R. J. Dalton, *Political Realignment. Economics, Culture, and Electoral Change*, Oxford University Press, New York 2018, s. 5.

⁷ R. Rekker, *Young trendsetters: How young voters fuel electoral volatility*, «Electoral Studies» 2022, vol. 75, s. 10.

można wskazać, że analizie będą poddane osoby należące do pokolenia Y i pokolenia Z. Przy czym, „przez millenialsów rozumie się słynne pokolenie Y urodzone między rokiem 1980 a 2000”⁸, zaś „pokolenie Z tworzą osoby urodzone po 2000 roku, bez wskazywania (jeszcze) na rocznik kończący”⁹.

Uwarunkowania demograficzne

W debacie metodologicznej od lat 70. XX w., m.in. za sprawą Myrona Weinera, obecne są głosy mające na celu ugruntowanie demografii politycznej jako subdyscypliny i kluczowego obszaru badawczego w politologii. Według definicji amerykańskiego politologa, demografia polityczna to interdyscyplinarne podejście, adresujące polityczne konsekwencje zmian demograficznych, które odnosi się w szczególności do „badania rozmiarów, składu i rozmieszczenia ludności w odniesieniu zarówno do rządu, jak i polityki. Zajmuje się politycznymi skutkami zmian ludnościowych, w szczególności wymaganiami wobec rządu, wpływem na skuteczność działania rządu, wpływem na rozkład siły politycznej wewnątrz kraju i na rozkład siły politycznej pomiędzy państwami”¹⁰. Związek między demografią a wyborami i kształtem sceny politycznej jest więc nieodzowny. Mimo wyróżnionej potrzeby uwzględnienia badań nad politycznymi aspektami zmian demograficznych, jak wskazuje Michael Teitelbaum, perspektywa ta spotkała się z umiarkowanym zainteresowaniem politologów i nie wpłynęła na rozwój metodologii badań empirycznych nad demografią polityczną, koncentrując ich zainteresowania wokół kwestii migracji¹¹.

W ślad za wskazaną propozycją teoretyczną i z uwagi na kwestię wyzwań demograficznych, zasadne jest jednak przyjęcie podejścia analitycznego uwzględniającego zróżnicowanie demograficzne jako istotnego czynnika wpływającego na procesy polityczne, w tym wyniki wyborcze i kształt sceny politycznej. Podstawową daną dla określenia potencjału oddziaływania najmłodszego elektoratu na wynik wyborczy jest jego liczebność. Według

⁸ Z. Bauman, T. Leoncini, *Płynne pokolenie*, Czarna Owca, Warszawa 2018, s. 17.

⁹ B. Przybylski, *Pokolenie X, Y oraz Z. Próba uporządkowania ram czasowych i etykiet pokoleniowych*, «Pedagogika społeczna. PEDAGOGIUM WSNS» 2023, nr 3(89), s. 37.

¹⁰ M. Weiner, *Political Demography: An Inquiry into the Consequences of Population Change*, [w:] *Rapid Population Growth: Consequences and Policy Implications*, „Study Committee of the Office of the Foreign Secretary: National Academy of the Sciences”, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1971, s. 597.

¹¹ M. S. Teitelbaum, *Political Demography*, [w:] D. L. Poston, M. Micklin (red.), *Handbook of population*, Springer, New York 2005, s. 719–721.

danych GUS, w 2025 r. populacja obywateli Polski w wieku od 18. do 29. roku życia wynosi 4 464 470 osób, co stanowi 14,55% ogółu dorosłej populacji. Dla porównania odsetek osób powyżej 60. roku życia to aż 32,64%.

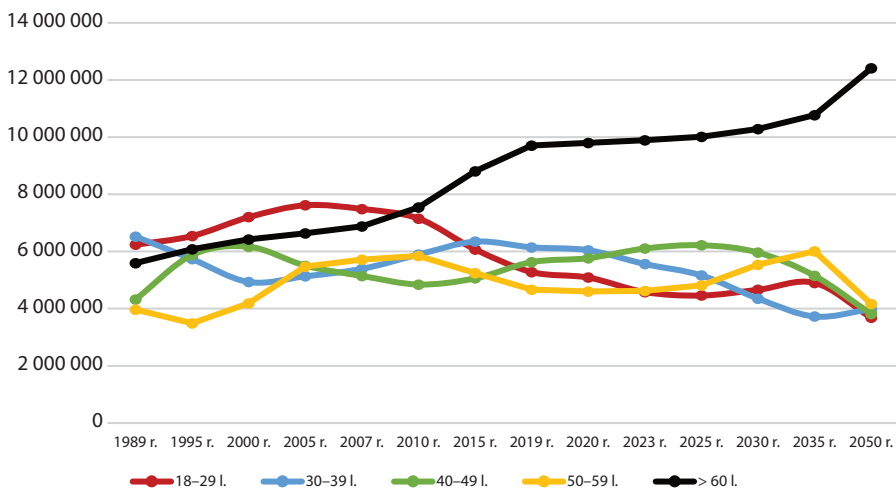
Jeszcze w 2015 r. stosunek ten kształtował się na poziomie 19,25% do 27,91%. U progu transformacji systemowej w 1989 r. odsetek młodych w ogóle dorosłej populacji kształtował się na poziomie 23,42% i przewyższał odsetek seniorów o prawie 2,5 p.p. Przewaga ta utrzymywała się do wyborów parlamentarnych w 2007 r., osiągając szczyt w 2005 r. (3,2 p.p.). Liczba osób młodych osiągnęła wówczas aż 7,6 mln, stanowiąc 1/4 ogółu dorosłej populacji.

Tabela 1. Odsetek młodych Polaków i seniorów w strukturze ludności Polski

Rok	Populacja dorosłych Polaków	Populacja młodych Polaków 18–29 l.	Odsetek młodych Polaków w dorosłej populacji (%)	Populacja seniorów powyżej 60. r.ż.	Odsetek seniorów w dorosłej populacji (%)
1989	26 653 300	6 241 100	23,42	5 596 500	21,00
1995	27 729 100	6 545 700	23,61	6 077 100	21,92
2000	28 921 050	7 205 150	24,91	6 422 440	22,21
2005	30 370 500	7 619 020	25,09	6 637 060	21,85
2007	30 627 710	7 488 440	24,45	6 878 560	22,46
2010	31 286 630	7 153 990	22,87	7 542 570	24,11
2015	31 535 440	6 074 230	19,26	8 802 950	27,91
2019	31 433 870	5 283 040	16,81	9 703 750	30,87
2020	31 311 370	5 091 410	16,26	9 800 230	31,30
2023	30 771 630	4 580 630	14,89	9 893 720	32,15
2025	30 681 180	4 464 470	14,55	10 014 930	32,64
2030	30 807 040	4 663 970	15,14	10 284 220	33,38
2035	30 558 240	4 904 740	16,05	10 766 410	35,23
2050	28 056 470	3 684 950	13,13	12 408 400	44,23

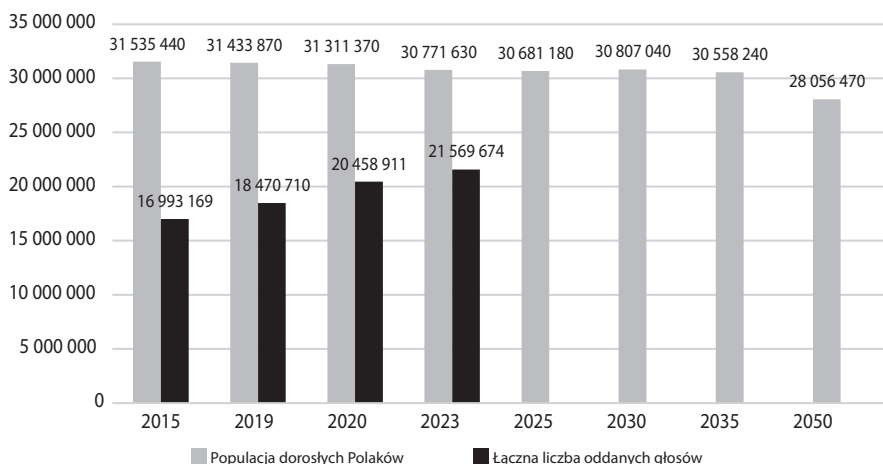
Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS.

W 2010 r. populacja osób powyżej 60. roku życia przewyższyła populację osób w wieku 18–29 lat o niespełna 400 tys. osób tj. 1,24 p.p. W kolejnych latach różnica ta była coraz większa i już w 2019 r. wyniosła aż 4,5 mln osób (14,06 p.p.). Tym samym liczba osób starszych drastycznie wzrosła z ok. 5,6 mln osób w 1989 r. do ponad 10 mln osób w 2025 r.

Wykres 1. Populacja Polski według grup wiekowych w latach 1989–2050

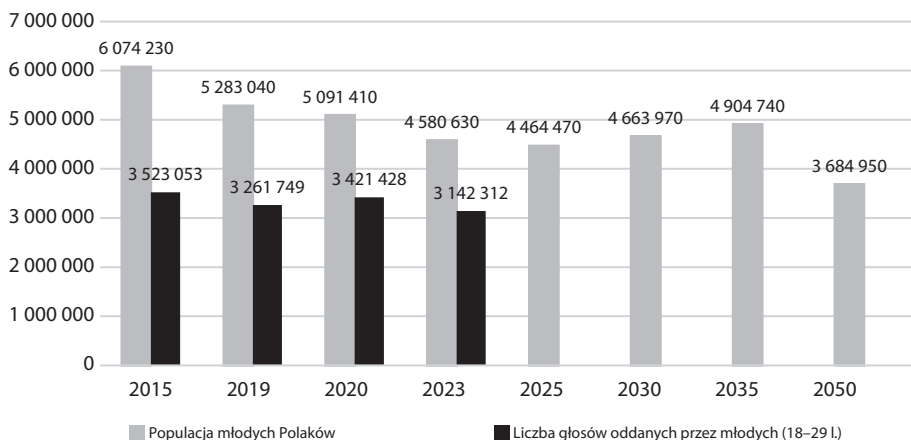
Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS.

W perspektywie najbliższej dekady udział młodych Polaków w strukturze dorosłej ludności powinien się nieznacznie zwiększyć, by w 2050 r. spaść do poziomu 13,13%, przy jednoczesnym ponad 44-procentowym udziale osób powyżej 60. roku życia w grupie dorosłych Polaków. Zgodnie z prognozami GUS, do 2050 r. grupa osób w wieku 18–29 lat będzie najmniej liczną z pozostałych grup wiekowych w dorosłej populacji Polaków i ukształtuje się na poziomie ok. 3,7 mln osób.

Wykres 2. Odsetek młodych wyborców w dorosłej populacji w latach 2015–2050 a łączna liczba oddanych głosów w wyborach powszechnych

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS i PKW.

Wykres 3. Populacja młodych Polaków w latach 2015–2050 a liczba oddanych przez nich głosów w wyborach powszechnych

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS i PKW.

Zmieniająca się struktura wiekowa populacji Polski oraz trendy demograficzne powodują, że znaczenie najmłodszego elektoratu w wyborach – w ujęciu ilościowym – jest istotnie mniejsze niż kilkanaście lat temu i w kolejnych latach będzie coraz mniejsze. Proces starzenia się społeczeństwa i kurczenia się populacji młodych Polaków będzie miał konsekwencje nie tylko w wymiarze demograficznym, ekonomicznym i społecznym, ale także politycznym. W szczególności, że *osoby starsze są najbardziej zdyscyplinowaną grupą wyborców, bo okazują zainteresowanie sprawami publicznymi*¹².

Strategiczne znaczenie wyborcze młodych Polaków wynika jednak nie z liczebności tej grupy, ale z jej potencjału mobilizacyjnego oraz zdolności do wpływania na rezultat wyborczy i przechylania szali zwycięstwa na korzyść jednego z kandydatów lub ugrupowań. W ujęciu ilościowym jednak, w warunkach demobilizacji pozostałych grup wyborców, niskiej frekwencji wśród ogółu wyborców lub wyrównanej rywalizacji, mobilizacja najmłodszych wyborców może być także decydująca. Ponadto, elektorat ten jest także istotny z perspektywy długoterminowego, trwałego budowania poparcia wyborczego, zgodnie z teorią głosowania jako nawyku i procesu wykształcania się postaw i preferencji politycznych, które determinują przyszłe zachowania wyborcze¹³. Gdy młodzi ludzie po raz pierwszy wezmą udział w wyborach, ich przyszłe zachowania

¹² A. Dragan, *Starzenie się społeczeństwa polskiego i jego skutki*, Kancelaria Senatu, Warszawa 2011, s. 6, https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatopracowania/15/plik/ot-601.pdf?utm_source=chatgpt.com (26.03.2025).

¹³ A. S. Gerber, D. P. Green, R. Shachar, *Voting may be habit-forming: Evidence from a randomized field experiment*, «American Journal of Political Science» 2003, vol. 47(3), s. 540–550.

wyborcze będą kształtowane przez doświadczenie głosowania, bowiem „wybory, które nie pobudzają wysokiej frekwencji wśród młodych dorosłych, pozostawiają ślad niskiej frekwencji w strukturze wiekowej elektoratu, ponieważ wiele osób, które debiutowały w tych wyborach, nie głosuje w kolejnych. Wybory, które mobilizują wysoką frekwencję, pozostawiają ślad wysokiej frekwencji”¹⁴.

Mimo spadającej liczebności i negatywnych trendów demograficznych, młodzi Polacy stanowią istotną bazę wyborców, która przy odpowiedniej mobilizacji, może przesądzić o wyniku wyborów i wpłynąć istotnie na kształt sceny politycznej.

Analiza danych empirycznych

Frekwencja wyborcza wśród młodych wyborców i wskaźnik siły wyborczej młodych Polaków

Rekordowa frekwencja wyborcza wśród młodych wyborców (68,8%) w wyborach parlamentarnych w 2023 r. była najwyższą w tej grupie społecznej po 1989 r. Odnotowania jednak wymaga, że w porównaniu do innych grup wyborców, pozostała jedną z najniższych. Tylko wśród seniorów frekwencja była niższa o prawie 2 p.p. i wyniosła 67%. Z kolei wśród wyborców w wieku od 30 do 39 lat frekwencja wyniosła 72,3%, w przedziale 40–49 lat ukształtowała się na poziomie 78,5%, a w grupie osób od 50. do 59. roku życia aż 83,2%.

Tabela 2. Wskaźnik siły wyborczej młodych Polaków w wyborach powszechnych w latach 2015–2023

Wybory	Populacja dorosłych Polaków	Populacja młodych Polaków (18–29 l.)	Odsetek młodych w dorosłej populacji (%)	Frekwencja wśród młodych (%)	Wskaźnik siły wyborczej młodych Polaków (%)
prezydenckie 2015	31 535 440	6 074 230	19,26	58,0	11,17
parlamentarne 2019	31 433 870	5 283 040	16,81	46,4	7,80
prezydenckie 2020	31 311 370	5 091 410	16,26	67,2	10,93
wybory parlamentarne 2023	30 771 630	4 580 630	14,89	68,8	10,24

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS i PKW.

¹⁴ M. N. Franklin, P. Lyons, M. Marsch, *Generational Basis of Turnout Decline in Established Democracies*, «Acta Politica» 2004, nr 39, s. 115.

To oznacza, że do lokali wyborczych 15 października 2023 r. poszło ok. 3,15 mln młodych Polaków. Odsetek młodych, którzy w 2023 r. skorzystali z czynnego prawa wyborczego był o ponad 20 p.p. wyższy niż w wyborach parlamentarnych w 2019 r., kiedy frekwencja wśród osób do 29. roku życia wyniosła 46,4%.

Na podstawie zgromadzonych danych i informacji o frekwencji wyborczej w danej grupie możliwe jest określenie wskaźnika siły wyborczej określonej grupy wyborców, analiza zmienności tej siły w czasie, a także wskazanie potencjału wyborczego do zagospodarowania. Wskaźnik ten to iloczyn odsetka przedstawicieli danej grupy społecznej w populacji dorosłych Polaków i frekwencji w tej grupie.

Liczba młodych Polaków w analizowanym okresie systematycznie spada – z ponad 6 mln w 2015 r. do niespełna 4,6 mln w 2023 r. Mimo negatywnego trendu demograficznego, aktywność wyborcza najmłodszych wyborców wzrosła. W 2023 r. dzięki rekordowo wysokiej frekwencji, pomimo niskiego udziału młodych w dorosłej populacji (14,89%) wskaźnik siły wyborczej młodych Polaków ukształtował się na poziomie bliskim wskaźnikowi z 2015 r. – różnica wyniosła zaledwie 0,93 p.p.

Analiza preferencji wyborczych młodych Polaków na tle ogółu wyborców w wyborach prezydenckich w 2015 i 2020 r.

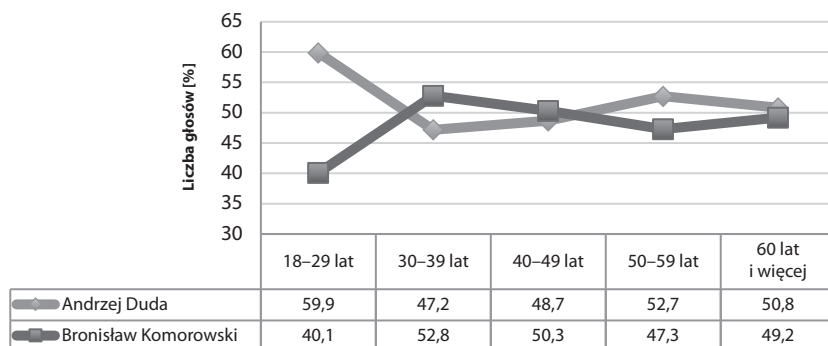
W drugiej turze wyborów prezydenckich w 2015 roku młodzi masowo poparli Andrzeja Dudę, co było kluczowe dla jego zwycięstwa z Bronisławem Komorowskim. W efekcie fakt ten ukształtował też drogę do wygranej Prawa i Sprawiedliwości w wyborach parlamentarnych, wpływając na kształt polskiej sceny politycznej przez kolejną dekadę. Z *obwieszczenia Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 26 maja 2015 r. o wynikach ponownego głosowania i wyniku wyborów Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej* wynika, że na Andrzeja Dudę głos oddało 8 630 627 uprawnionych obywateli (51,55% liczby głosów ważnych), a na Bronisława Komorowskiego 8 112 311 obywateli (48,45%)¹⁵. Różnica w wyniku była zatem nieznaczna i wyniosła 518 316 głosów.

W 2015 r. z 6 074 230 młodych Polaków w II turze wyborów prezydenckich udział wzięło 58%. Co istotne, aż 60% głosujących w wieku od 18 do 29 lat oddało swój głos na Andrzeja Dudę. W liczbach bezwzględnych oznacza to 2,1 mln głosów oddanych przez młodych na kandydata PiS oraz 1,4 mln na

¹⁵ Państwowa Komisja Wyborcza, *Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 25 maja 2015 r. o wynikach ponownego głosowania i wyniku wyborów Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej*, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20150000725/O/D20150725.pdf> (26.03.2025).

urzędującego wówczas prezydenta. Blisko 20-punktowa przewaga w poparciu wśród młodych wyborców, przekładająca się na prawie 700-tysięczną różnicę, okazała się kluczowa dla wyborczego zwycięstwa Andrzeja Dudy. W pozostałych grupach wiekowych różnica ta kształtowała się na poziomie 1,6–5,6 p.p. (średnio 3,55 p.p.).

Wykres 4. Poparcie kandydatów w II turze wyborów prezydenckich w 2015 r. według grup wiekowych wyborców

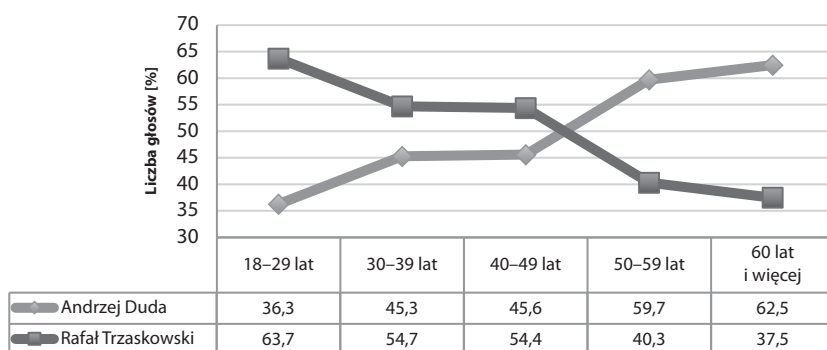

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania latepoll Ipsos dla TVP, TVN24, Polsat News.

Opracowanie modelu symulacyjnego, opartego na alternatywnym założeniu różnicy na poziomie 3,55 p.p. na korzyść Andrzeja Dudy wśród młodych prowadzi do wniosku, że kandydat PiS przy takiej różnicy otrzymałby o 116 261 głosów więcej od Bronisława Komorowskiego. Taki wynik diametralnie zmieniłby finalny wynik wyborczy na korzyść Bronisława Komorowskiego, który uzyskałby finalną przewagę o 63 tys. głosów. Aby jednak Bronisław Komorowski odrobił różnicę krajową 518 316 głosów, wystarczyłoby, by różnica w najmłodszym elektoracie została zniwelowana do 179 247 głosów na korzyść Andrzeja Dudy. Zmiana rozstrzygnięcia dokonałaby się więc w sytuacji, w której różnica poparcia w najmłodszej grupie wyborców ukształtowałaby się na poziomie 5,16 p.p., a proporcje poparcia w najmłodszym elektoracie wyglądałyby następująco: 52,58% dla kandydata PiS i 47,42% dla urzędującego wówczas Prezydenta. Byłoby to jednak możliwe np. w warunkach demobilizacji 300 tys. młodych wyborców Andrzeja Dudy i jednoczesnej mobilizacji 218 tys. wyborców Bronisława Komorowskiego. Analiza wyników II tury wyborów prezydenckich wskazuje na systemowo decydujący charakter poparcia młodych Polaków w wyborach prezydenckich, który może być strategicznym zasobem, w szczególności w sytuacji niewielkich różnic w poparciu w pozostałych segmentach. Jednoznacznie potwierdza tezę o istotnym znaczeniu młodego elektoratu dla wyborczego zwycięstwa.

W wyborach prezydenckich w 2020 r. różnica w wyniku na poziomie krajowym pomiędzy Andrzejem Dudą a Rafałem Trzaskowskim była mniejsza o 95 931 głosów niż w 2015 r. i wyniosła zaledwie 422 385. Podkreślenia wymaga, że jednocześnie łączna liczba oddanych na obu kandydatów głosów była o 3,7 mln większa niż 5 lat wcześniej i wyniosła aż 20 458 911. Z *obwieszczenia Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 13 lipca 2020 r. o wynikach ponownego głosowania i wyniku wyborów Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej* wynika, że na Andrzeja Dudę oddanych zostało 10 440 648 głosów (51,01% liczby głosów ważnych), a na Rafała Trzaskowskiego 10 018 263 głosów (48,97%)¹⁶.

Wykres 5. Poparcie kandydatów w II turze wyborów prezydenckich w 2020 r. w poszczególnych grupach wiekowych wyborców

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania latepoll Ipsos dla TVP, TVN24, Polsat News.

W 2020 r. populacja osób w wieku od 18 do 29 lat wyniosła 5 091 410 osób. Znaczący, bo aż o 983 tys., spadek liczby osób w tej grupie społecznej został zrekompensowany wzrostem frekwencji, która wyniosła 67,2% i była o 9,2 p.p. wyższa niż w 2015 r. To spowodowało, że liczba młodych wyborców, pomimo negatywnego trendu demograficznego, utrzymała się na poziomie bliskim 3,5 mln głosujących (3 421 428). Dla porównania, frekwencja wśród 9 800 230 najstarszych wyborców wyniosła 64,2%, co sprawiło, że grupa ta była prawie dwa razy większa niż grupa najmłodszych wyborców. O ile w wyborach w 2015 r. Andrzej Duda dominował wśród młodych to w 2020 r. jako urzędujący Prezydent otrzymał zaledwie 36,3% głosów najmłodszych wyborców, uzyskując wynik o 936 tys. niższy od Rafała Trzaskowskiego. Pomimo przewagi kandydata Platformy Obywatelskiej w grupach wiekowych 18–29 lat (aż 27,4 p.p.),

¹⁶ Państwowa Komisja Wyborcza, *Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 13 lipca 2020 r. o wynikach ponownego głosowania i wyniku wyborów Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej*, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20200001238/O/D20201238.pdf> (26.03.2025).

30–39 lat (9,4 p.p.), 40–49 lat (8,8 p.p.), struktura demograficzna oraz znacząca dominacja Andrzeja Dudy w dwóch pozostałych grupach wiekowych tj. 50–59 lat (19,4 p.p.) i powyżej 60 lat (25 p.p.) zapewniły mu zwycięstwo. Najmłodszy elektorat pozostał zatem istotny, zachowując swój potencjał rozstrzygający, lecz w warunkach mobilizacji coraz liczniejszych starszych elektorów okazał się niewystarczający. Zakładając tę samą frekwencję wśród młodych, przechylenie szali wyborczego zwycięstwa na korzyść Rafała Trzaskowskiego mogłoby się odbyć w sytuacji, w której kandydat Platformy uzyskalby 69,87% głosów wśród młodych, a urzędujący wówczas Prezydent 30,13%. W 2015 r. to najmłodsi wyborcy zdecydowali o prezydenturze Andrzeja Dudy. Po 5 latach niewiele brakowało, by to ta grupa wyborców zdecydowała o jej zakończeniu.

Analiza preferencji wyborczych młodych Polaków na tle ogółu wyborców w wyborach parlamentarnych w 2019 r. i 2023 r.

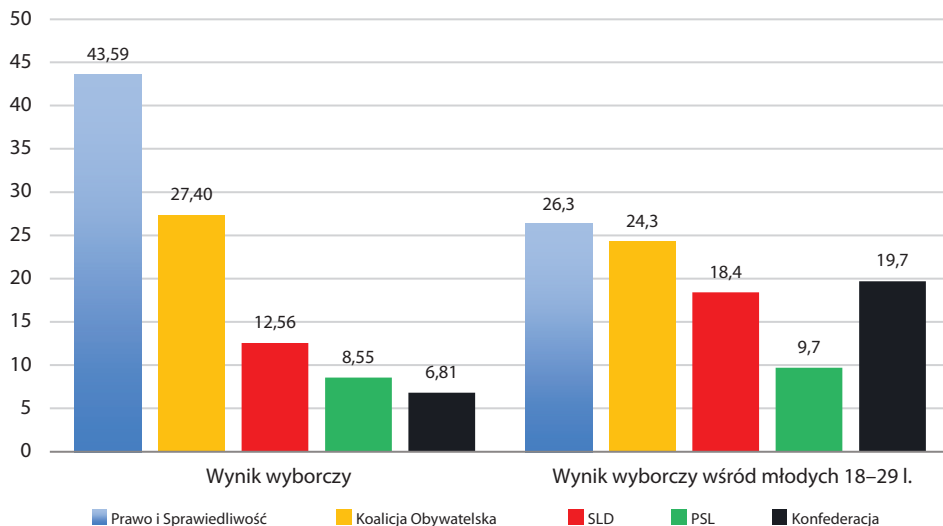
13 października 2019 r. przeprowadzone zostały wybory parlamentarne, w których frekwencja wyborcza wyniosła 61,74%¹⁷. Największą liczbę głosów (8 051 935 głosów) oddano na Komitet Wyborczy Prawo i Sprawiedliwość, co umożliwiło temu ugrupowaniu wprowadzenie 235 posłów i zdobycie samodzielnej większości parlamentarnej.

W grupie 2,45 mln najmłodszych wyborców również zwyciężyło Prawo i Sprawiedliwość, uzyskując jednak wynik ponad 17 p.p. niższy niż wynik osiągnięty wśród ogółu wyborców. Spośród 5 283 040 młodych obywateli z czynnego prawa wyborczego skorzystało 46,4%. Mimo wyraźnie, bo aż o 15 p.p. niższej frekwencji niż dla ogółu uprawnionych do głosowania, rozkład głosów w tej grupie wyborców nie przechylił szali wyborczego zwycięstwa, ale wpłynął istotnie na kształt sceny politycznej. Trzykrotnie wyższe poparcie dla Konfederacji wśród młodych niż wśród ogółu wyborców zapewniło temu ugrupowaniu wyborczy sukces.

Konfederacja zdobyła 1,26 mln głosów w wyborach w 2019 r. Aż połowę z tych głosów tj. 642 tys. stanowiły głosy młodych wyborców, które okazały się kluczowe dla przekroczenia 5-procentowego progu wyborczego (ok. 923,5 tys. głosów). Gdyby odsetek poparcia dla Konfederacji wśród młodych wyborców był o 5,3 p.p. niższy i wyniósł 14,4%, ugrupowanie to nie byłoby ugrupowaniem parlamentarnym. To podkreśla fundamentalne znaczenie najmłodszego elektoratu także na poziomie poszczególnych ugrupowań, warunkując ich istnienie na scenie parlamentarnej.

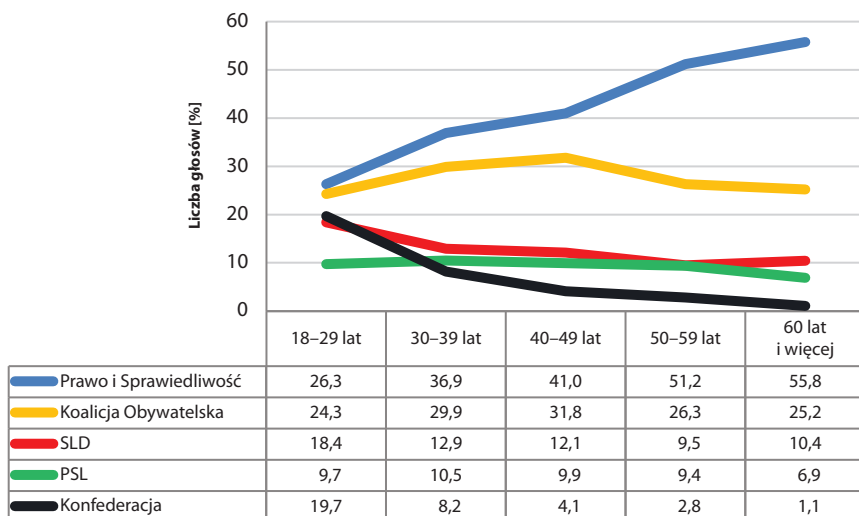
¹⁷ Państwowa Komisja Wyborcza, *Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 14 października 2019 r. o wynikach wyborów do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej przeprowadzonych w dniu 13 października 2019 r.*, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20190001955/O/D20191955.pdf> (26.03.2023).

Wykres 6. Wynik wyborów parlamentarnych w 2019 r. w ogóle społeczeństwa i wśród młodych wyborców (18–29 l.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych PKW i badania latepoll Ipsos dla TVP, TVN24, Polsat News.

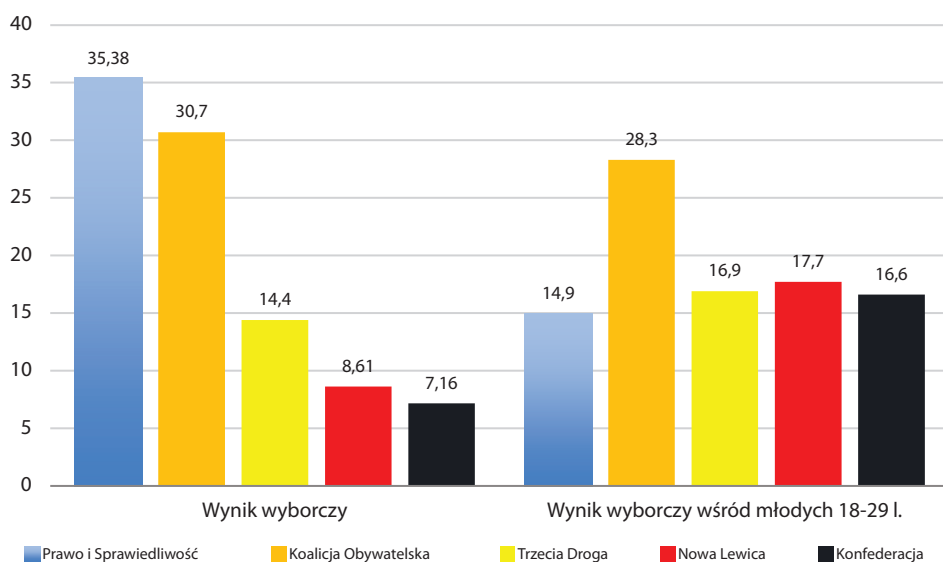
Wykres 7. Wynik wyborów parlamentarnych w 2019 r. w poszczególnych grupach wiekowych wyborców

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania latepoll Ipsos dla TVP, TVN24, Polsat News.

W przeprowadzonych w 2023 r. wyborach parlamentarnych frekwencja wyborcza była rekordowa i wyniosła 74,38%¹⁸. Ponownie największą liczbę głosów (7 640 854 głosy) oddano na Komitet Wyborczy Prawo i Sprawiedliwość. Uzyskany wynik przełożył się jednak na 194 mandatów poselskich i utratę władzy. Nie bez znaczenia dla tego faktu była frekwencja wśród 4,58 mln osób młodych, która wyniosła 68,8%. Pomimo spadku populacji młodych wyborców o 702 tys. osób względem wyborów parlamentarnych w 2019 r., frekwencja w tej grupie na poziomie 68,8% spowodowała wzrost oddanych głosów o 690 tys.

Wykres 8. Wynik wyborów parlamentarnych w 2023 r. w ogóle społeczeństwa i wśród młodych wyborców (18–29 l.)

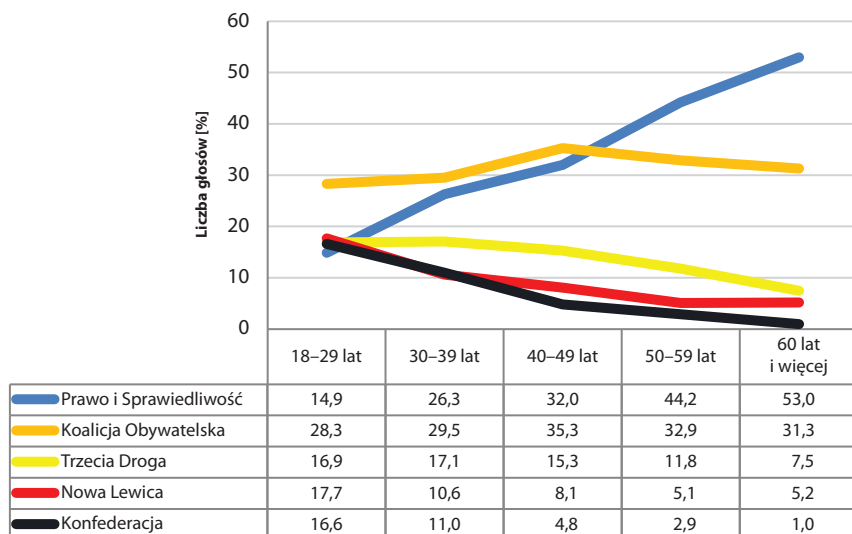

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych PKW i badania latepoll Ipsos dla TVP, TVN24, Polsat News.

Ponownie młodzi wyborcy stanowili główny filar sukcesu wyborczego Konfederacji. Mimo że ugrupowanie nieznacznie poprawiło swój ogólny wynik względem 2019 r. to ponad 1/3 głosów stanowiły głosy młodych wyborców, bez których przekroczenie 5-procentowego progu wyborczego (ok. 1,1 mln głosów) nie byłoby możliwe.

¹⁸ Państwowa Komisja Wyborcza, *Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 17 października 2023 r. o wynikach wyborów do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej przeprowadzonych w dniu 15 października 2023 r.*, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20230002234> (26.03.2025).

Wykres 9. Wynik wyborów parlamentarnych w 2023 r. w poszczególnych grupach wiekowych wyborców

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania latepoll Ipsos dla TVP, TVN24, Polsat News.

Ponownie wśród młodych głosy rozłożyły się bardziej równomiernie pomiędzy różne ugrupowania niż wśród najstarszych wyborców, wśród których dominowało Prawo i Sprawiedliwość. Wśród wyborców do 29. roku życia, PiS odnotował najniższy ze wszystkich ugrupowań wynik, który był prawie 20,5 p.p. niższy od uzyskanego wśród ogółu wyborców. Z kolei na ugrupowania przyszłej koalicji rządzącej, tj. Koalicji Obywatelskiej, Nowej Lewicy oraz Trzeciej Drogi swój głos oddało aż 62,9% z 3,14 mln wyborców do 29. roku życia.

Wnioski

Na podstawie danych empirycznych możliwe jest jednoznaczne stwierdzenie, że młodzi wyborcy (18–29 lat) odegrali i mogą odgrywać rozstrzygającą rolę w wyborach powszechnych – zwłaszcza w warunkach wyrównanej rywalizacji, silnej polaryzacji oraz niskiej frekwencji ogólnej. W sposób szczególny było to widoczne w wyborach prezydenckich, które zostały przeprowadzone w 2015 r. To właśnie poparcie najmłodszego elektoratu, w warunkach niewielkiej przewagi, było decydujące dla zwycięstwa Andrzeja Dudy nad Bronisławem Komorowskim. Również w 2020 r. uzyskana wśród młodych wyborców przewaga Rafała Trzaskowskiego nad Andrzejem Dudą, prawie spowodowała

zmianę wyborczego rozstrzygnięcia na korzyść kandydata Platformy Obywatelskiej. Kolejnym przykładem są wybory parlamentarne, które odbyły się 15 października 2023 r. Potwierdziły one, że pomimo malejącej liczby młodych Polaków w strukturze dorosłej populacji, ich rosnąca aktywność wyborcza sprawia, że są oni kluczowym elektoratem dla wyborczego rozstrzygnięcia. Wówczas, względem roku 2019 nastąpił wzrost liczby głosów młodych o 690 tys. – i to przy jednoczesnym spadku liczebności tej grupy o ponad 700 tys. Rozkład głosów w tej grupie wyborców był jednym z czynników przesądających o wyniku wyborów parlamentarnych i istotnie wpłynął na kształt sceny politycznej i powstanie koalicyjnego rządu Koalicji Obywatelskiej, Trzeciej Drogi i Lewicy.

Porównanie wyników wyborów prezydenckich, które zostały przeprowadzone w 2015 r. i w 2020 r. oraz wyborów parlamentarnych, które przeprowadzono w 2019 r. i 2023 r. potwierdza także dynamiczną fluktuację poglądów i preferencji młodych wyborców. I tak, w 2015 r. aż 59,9% najmłodszych wyborców poparło Andrzeja Dudę w II turze wyborów prezydenckich. Ale już 5 lat później było ich aż o 23,6 p.p. mniej. Podobne zjawisko można zaobserwować w wyborach parlamentarnych. W 2019 r. na Prawo i Sprawiedliwość głos oddało 26,3% młodych wyborców. Stanowiło to najlepszy wynik w tej grupie wyborców. Po 4 latach wynik dla PiS był z kolei najniższy i wyniósł zaledwie 14,9% (spadek o 11,4 p.p.). Wśród wyborców pozostałych grup wiekowych nie można zaobserwować podobnych zmian, co potwierdza z kolei drugą hipotezę, stanowiącą, że najmłodszych wyborców charakteryzuje większa zmienność preferencji wyborczych niż wyborców z pozostałych kohort wiekowych.

Dane, które zostały poddane analizie, potwierdzają też, że wyborcy w wieku od 18 do 29 lat częściej oddawali swój głos na ugrupowania, które w momencie wyborów nie sprawowały władzy. Wyrazem tego jest np. wysokie poparcie wśród młodych dla Konfederacji, dzięki któremu to ugrupowanie mogło przekroczyć próg wyborczy w 2019 r. i 2023 r. Warto zauważyć, że łączne poparcie Koalicji Obywatelskiej, Trzeciej Drogi i Lewicy udzielone przez prawie 2 mln młodych obywateli w 2023 r., przesądziło o zmianie układu sił w parlamencie i możliwości zawiązania koalicyjnego rządu. Potwierdza to z kolei trzecią hipotezę stanowiącą, że zmiany polityczne i ich dynamika jako rezultat wyniku wyborów mogą być warunkowane postawami młodych Polaków, którzy chętniej głosują na ugrupowania, które nie sprawują władzy.

Podkreślenia wymaga, że rola najmłodszych wyborców – w szczególności w obliczu silnie spolaryzowanych postaw ogółu społeczeństwa – ma charakter strategiczny i okazuje się być decydującą dla wyborczego sukcesu wybranego kandydata lub komitetu wyborczego. Obrazuje to opracowany model symulacyjny, biorący pod uwagę alternatywne scenariusze zachowania młodych

wyborców. Uzyskane wyniki pozwoliły na sformułowanie wniosku, że w przypadku omawianych wyborów nawet kilkaset tysięcy zmobilizowanych lub zdemobilizowanych młodych wyborców mogłoby w sposób istotny wpłynąć na wynik wyborów, diametralnie zmieniając powyborczą rzeczywistość.

Strategiczne znaczenie wyborcze młodych Polaków wynika więc nie tyle z liczebności tej grupy, ale z jej potencjału mobilizacyjnego oraz zdolności do wpływania na rezultat wyborczy, czego najlepszym wyrazem są wyniki omawianych wyborów prezydenckich i parlamentarnych w latach 2015–2023.

Bibliografia

- Arzheimer K., Evans J., Lewis-Beck M. (red.), *Sage Handbook of Electoral Behaviour*, Sage Publishers 2017.
- Bauman Z., Leoncini T., *Płynne pokolenie*, Czarna Owca, Warszawa 2018.
- Dalton R. J., *Political Realignment. Economics, Culture, and Electoral Change*, Oxford University Press, New York 2018.
- Dragan A., *Starzenie się społeczeństwa polskiego i jego skutki*, Kancelaria Senatu, Warszawa 2011, https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatopracowania/15/plik/ot-601.pdf?utm_source=chatgpt.com (26.03.2025).
- Franklin M. N., *Voter Turnout and the Dynamics of Electoral Competition in Established Democracies since 1945*, Cambridge University Press 2004.
- Franklin M. N., Lyons P., Marsch M., *Generational Basis of Turnout Decline in Established Democracies*, «Acta Politica» 2004, nr 39.
- Gerber A. S., Green D. P., Shachar R., *Voting may be habit-forming: Evidence from a randomized field experiment*, «American Journal of Political Science» 2003, vol. 47(3).
- Inglehart R., *Modernization and postmodernization: cultural, economic, and political change in 43 societies*, Princeton University Press, New Jersey 1997.
- Kritzing S., Brug W., *Generational differences in electoral behavior*, «Electoral Studies» 2012, vol. 31(2).
- Lipset S. M., Rokkan S., *Cleavage structures, party systems, and voter alignments: an introduction*, [w:] S. M. Lipset, S. Rokkan (red.), *Party Systems and Voter Alignments*, New York: Free Press 1967.
- Mannheim K., *The problem of generations*, [w:] P. Kecskemeti (red.), *Essays on the Sociology of Knowledge by Karl Mannheim*, Routledge & Kegan Paul, New York 1952, <https://marcuse.faculty.history.ucsb.edu/classes/201/articles/27MannheimGenerations.pdf> (26.03.2025).
- Micklin M., Poston D. L., *Handbook of population*, Springer, New York 2005.
- Przybylski B., *Pokolenie X, Y oraz Z. Próba uporządkowania ram czasowych i etykiet pokoleniowych*, «Pedagogika społeczna. PEDAGOGIUM WSNS» 2023, nr 3 (89).
- Weiner M., *Political Demography: An Inquiry into the Consequences of Population Change*, [w:] *Rapid Population Growth: Consequences and Policy Implications*, „Study Committee of the Office of the Foreign Secretary: National Academy of the Sciences”, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1971.